ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. Dizi – Sayı 13b

XVI. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 20-24 Eylül 2010

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER
II. CİLT

ORTA ASYA VE KAFKASYA TARİHİ

ANKARA
2015

İÇİNDEKİLER

Bu Ciltte Bildirisi Olanların Alfabetik Listesi VII

GENEL TOPLANTI

Prof. Dr. Halil İnalcık'ın Açılış Konuşması IX

SEKSİYON II
ORTA ASYA VE KAFKASYA TARİHİ

ABDULLAH GÜNDOĞDU : *İki Devrim Arasında Rusya'da Siyasi Katılım ve Türkler* 1

AHMET TAŞAĞIL : *Shih-Pi Kagan'ın Çin İmparatorunu Kuşatmasının Stratejik Sonuçları* 33

DİLARAM YUSUPOVA - SAADET AKBAROVA : *Şarkşınaslık (El-Birunî) Enstitüsü'nde Bulunan Türkiye Tarihine Ait Elyazma Eserler* 43

ERHAN AYDIN : *Yenisey Yazıtlarında Geçen Türk Boyları Üzerine Notlar* 47

FRANÇOIS THIERRY : *Numismatic Contribution to a Better Understanding of the Turkish Nomadic Society (6th-9th Century)* 59

HAKAN KIRIMLI : *Kırım Harbi'nde Kırım Hanedânından Bir Sultan: Mesud Geray Sultan'ın Hikâyesi* 67

HAYRİ ÇAPRAZ : *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Güney Kafkasya'da İpekçilik* 73

İBRAHİM ETHEM ATNUR : *Yeni Belgeler Işığında Nahçıvan Hukukunun Oluşumuna Bakış ve Ankara'nın Bir Kararnamesi* 95

IRINA SYNKOVA : *Medical Texts in the Manuscripts of the Belarusian Tatars and the Turkic Traditions of the Popular Medicine* 109

İRADE MEMMEDOVA : *İrevan Hanlarının Nüfus Politikası* 113

YENİSEY YAZITLARINDA GEÇEN TÜRK BOYLARI ÜZERİNE NOTLAR

ERHAN AYDIN

Giriş:

Bugün sayısı 200'e yaklaşan ancak tam olarak kaç tane olduğu konusunda çelişkili bilgiler bulunan Yenisey yazıtları, Moğolistan yazıtları kadar şanslı değillerdir. Kimi yazıtların nerede oldukları konusunun karışıklığı, bir bölümünün dikildiği yerde bulunması veya koruma altına alınanların da durumlarının çok iyi olmaması ve en önemlisi en azından ülkemizde yapılan yayınların yok denecek kadar az olması düşünüldüğünde neden Yenisey yazıtlarının Moğolistan yazıtlarına göre daha şanssız oldukları sorusunun yanıtı kendiliğinden verilmiş olur.

18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren keşfedilen Yenisey yazıtları satır sayılarının azlığı ve düzensiz yazılmış olmaları, özellikle Türk dili alanı dışında çalışan bilginlerin ilgisini çekmemiştir. Elbette bunun en önemli nedenlerinden birisi bu yazıtların tamamının tarihsiz oluşu ve günümüz mezar taşlarındaki veciz ifadelere benzeyen kimi kalıplaşmış ibare ve cümleler içermesidir. Ancak yine de Elegest I (E 10), Begre (E 11), Açura (E 26), Altın-Köl I (E 28), Altın-Köl II (E 29), Hemçik-Çırgakı (E 41), Köjeelig-Hovu (E 45), Abakan (E 48) gibi çok satırlı yazıtlardan çeşitli bilgiler elde etmek mümkündür.

Bu bildiride elimizde metni bulunan 160 civarındaki yazıttan Türk boylarıyla ilgili bilgiler derlenmiş ve bu boylarla ilgili bilinenlere yeni bilgiler eklenmeye çalışılmıştır. Aşağıda Yenisey yazıtlarında geçen boy adları alfabetik sıra ile verilmiştir. E kısaltması yazıtın uluslararası kimliğini göstermede kullanılan bir işaret olup bu işaretin hemen ardındaki rakam, yazıtın numarasını göstermektedir. Metnin ardından günümüz Türkçesine çeviri, olabildiğince sözcük sözcük verilmeye çalışılmış, olay örgüsünü kaçırmamak için serbest çeviriden uzak durulmuştur.

* Doç. Dr. Erhan AYDIN Erciyes Üniversitesi / Kayseri / TÜRKİYE erhana@erciyes.edu.tr

1. Yenisey Yazıtlarındaki Türk Boy Adları Veya Boy Birlikleri:

1. 1. Akbay:

***** Hemçik-Çırgakı (E 41), 10: *zzl*^{2} *urugın akbay? urugın artımga altım* '? boyunu, Akbay? boyunu arkama aldım'.

Çok satırlı yazıtlardan biri olan Hemçik-Çırgakı yazıtının 10. satırının ilk sözcüğü de bir boy adı olmasına rağmen okunamamaktadır. Boy adı olduğunu düşündüğümüz bu ilk sözcüğün ardında *kabay* veya *akbay* şeklinde okunabilecek bir boy adı daha bulunmaktadır. Yazıtı yayımlayanlardan Orkun, *kabay* (1940: 80) okumuş ve Abdülkadir İnan'ın kendisine verdiği, Kazak-Kırgızlar arasında Omsk'tan 50 km. güneyde Argınlardan Atabay kabilesinin Kabay adında bir boyu olduğu, bilgisini aktarmıştır (1940: 84). Malov da *kabay* olarak okumuştur (1952: 75). Tekin ise *Kabay* okuyup 'Kabay boyu' anlamını vermiştir (1999: 6-7). Kormuşin de *kabay* okumuştur (2008: 56). Başka yazıtlarda geçmediği için boyun *Akbay* mı *Kabay* mı okunması gerektiği net değildir. Ancak boy adlarının başında çok kere renk bildiren bir sıfatın bulunması, bu boy adının *akbay* okunması için kanıt sayılabilir. Ayrıca krş. (Hamilton 1997: 208, not 47).

1. 2. Az:

***** El-Bajı (E 68), 13: *az totog ançıŋdanga? k*^{i}<...> 'Az(ların) valisi <...>'.

Yalnızca 1 kez geçen *Az* adı hakkında Yenisey yazıtlarının dışındaki diğer yazıtlarda daha fazla bilgi bulunmaktadır. Moğolistan yazıtlarında daha çok Kırgızlarla ilgili bölümlerde adları anılan Azların, Kırgızların güney bölümlerinde oturdukları düşünülmektedir. Burada ilginç olan Yenisey yazıtlarında Azların adının yalnızca bir kere geçmesidir. Bu durum Kırgız adı için de geçerlidir. Tonyukuk'un verdiği bilgiye göre Azlar Anı ırmağı civarında oturmaktadır: Tonyukuk 24. satır: *Ėşi<d>tim Az yėr y[oh] Anı b[irle* <...> *er]miş* 'Az (halkının) yerinin Anı (ırmağı)'da olduğunu işittim'. Gerçi bu cümledeki boşluklar naşirlerce çeşitli şekillerde doldurulmuş olsa da gerçekten de Tonyukuk'un anlattığı bu kuzey seferinde, Kırgızlara gitmek için asıl yolun herhangi bir nedenden dolayı kapalı olması nedeniyle, Kök Türk birlikleri güney-batı yönüne dönmüş ve Anı ırmağı boyunca ilerlemişlerdir (Aydın 2007b: 42-43). Az boyu ile ilgili ayrıntı için bk. (Gömeç 1994) ve (Taşağıl 2004: 50-51).

1. 3. Altı Bag Bodun:

Altı Bag Bodun sözcük öbeği aşağıdaki yazıtlarda geçmiştir:

***** Uyuk-Tarlak (E 1), 2: *atım el tugan totok ben teŋri ėlimke ėlçisi ertim altı bag bodunta beg ertim* 'Adım El Tugan Totok('tur). Ben kutlu yurdumun elçisi idim. Altı birleşik boyun (halkın) beyi idim'.

***** Barık I (E 5), 2: *öz yigen alp turan altı uguş bodunda üç(?) yėgirmi altı ilim kanım a adrıldım* '(Adım) Öz Yigen Alp Turan'dır. Altı boylu halktan, onüç yurdumdan (?), hanımdan ayrıldım'.

Malov'da *bag* olarak okunmuş sözcüğün bulunduğu Barık I (E 5) yazıtının 2. satırında *bag* sözcüğü yazıtın sonraki naşirlerinden Vasilyev tarafından *altı ug<...>bodunda* (1983: 17), Kormuşin tarafından ise *altı oguş bodunda* şeklinde okunmuştur (2008: 96). Gerçekten de fazladan bir *ş*[1] harfi *bag* okumayı engellemektedir. Ancak *bag* yerine *uguş* okunsa da aynı boy birliğinden söz edilmiş olmalıdır.

* Haya-Baji (E 24), 5: *ınançu külüg çigşi beg er erdemim üçün kara seŋirdi*[1]*<e> ülken*[1]*i altı bag keşdimde ben yeg erdöküm ol erinç kara seŋirig y*[2]*ırıldım udur(?) çigşi sekiz kı[rk yaş]da* '(Ben) Inançu Külüg Çigşi Bey('im). Erkeklik kahramanlığım için Kara Sengir'deki yurdunu (?), altı birleşik (halktan idim). İyi kişi olduğum için elbette, Kara Sengir'den ayrıldım. Udur Çigşi otuzsekiz yaşında (idi)'.

Haya-Baji (E 24) yazıtının 5. satırında geçen *altı bag* sözcük öbeği ile de *Altı Bag Bodun*'un kastedildiği anlaşılmaktadır. Haya-Baji (E 24) yazıtının metni hem Vasilyev hem de Kormuşin'de bulunmamaktadır. İ. L. Kızlasov'da ise 7. satır olarak verilmiştir (1994: 194).

* Oya, 7 (E 27): *bagım bodunumka adrılt[ım]* 'Birleşik boylarımdan, halkımdan ayrıldım (öldüm)'.

Elbette söz konusu yazıtın 7. satırında okunamayan herhangi bir harf olmadığı, başka bir deyişle satır, *bag* ile başladığı için ancak unutulmuş sözcükten söz etmek mümkün olabilir. Yani yazıtı taşa işleyen kişinin *altı* sözcüğünü yazmayı unutmuş olması veya buradaki *bag* sözcüğünün *altı bag*'dan başka bir oluşumu ya da konfederasyonu anlatıyor olması da mümkündür. Ancak büyük bir olasılıkla aynı boy konfederasyonundan bahsediliyor olmalıdır.

* Ak-Yüs I (E 38), 5: *bagım kelip esen inip a lamıp* 'birleşik (boyum) gelip esen inip ?'.

Ak-Yüs I (E 38) yazıtının 5. satırındaki durum da Oya (E 27) yazıtının 7. satırından farklı değildir.

* Bay-Bulun II (E 49), 1: *esizim e yüz kadaşım a altı <bag> bodunum a esizim e adrıltım* 'Ne yazık! Yüz akrabamdan ve altı (birleşik) boyumdan, ne yazık! Ayrıldım!'.

Bu yazıtta *altı bodunum* şeklinde yazılmış bir sözcük öbeği vardır ki burada da yazıcının *bag* sözcüğünü yazmayı unuttuğu söylenebilir.

* Bay-Bulun II (E 49), 4: *altı bag bodunum küçlügin <ü>çün arkkış eldem taşın bunta tikti* 'Altı birleşik boyum güçlü olduğu için övgü ve erdem taşını buraya dikti(ler)'.

Bag sözcüğü *ba-* 'bağlamak' fiilinden yapılmış bir ad olup anlamı 'birleşik; konfederasyon' şeklinde verilebilir. Clauson yukarıda verilen örneklerin tamamını *altı bag* olarak görmüş ve 'the six confederation' olarak anlamlandırmıştır (EDPT 310b).

Altı Bag Bodun ile ilgili olmak üzere, batıda On Ok'ların başında bulunan

Tardu'nun 603 yılında ölümünden sonra yerine geçen Ch'u-lo Kağan batıdaki birçok kabileyi kendine bağlamış ancak kendine yapılabilecek bir isyan korkusuyla bazı kabile beylerini öldürtmüştü. Bunun üzerine Tölis boylarının ayaklanması sonucunda isyan eden altı Tölis boyunun bir araya gelerek *Altı Bag Bodun*'u oluşturdukları ve bu altı Tölis boyunun Uygur, Bayırku, Ediz, Tongra, Bugu ve Apa-İsi oldukları söylenmektedir (Gömeç 1997a: 32 not 116). Ayrıca bk. (Taşağıl 2004: 45, 46).

Doğu Kök Türklerinin zayıflamaya başladığı 625'ten sonra bu boyların bir araya gelerek Çin'e bağlılık bildirdiklerini biliyoruz (Taşağıl 2004: 51). Ancak *Altı Bag Bodun*'un Moğolistan yazıtlarında geçmemesi ilginçtir. Bu durumda sözü edilen Tölis boylarının Yenisey havzasında da yaşadıkları veya yazıt sahibinin kendi tasarrufu olduğu şeklinde bir sonuç çıkarmak mümkündür. Özellikle Uyuk-Tarlak (E 1) yazıtındaki *altı bag bodunta beg ertim* şeklindeki bir ifade üzerinde durulması gerekmektedir. Yenisey bölgesindeki boylardan olan Kırgızların bünyesinde çok çeşitli boyların olduğu düşünülebilir. Örneğin Köl Tigin'in cenaze törenine gelen elçinin adı Tarduş İnançu Çor (KT K 13) olduğuna göre, ad ve unvan grubunun başında bulunan ad ile Tarduş boyundan başka ne ifade edilmiş olabilir ki? Tarduşların 682'den sonraki dönemde batıda oldukları ve İrtiş ırmağı civarında yaşadıkları düşünüldüğünde Kırgızların gönderdiği elçinin Tarduşlardan olması, hâkim boy Kırgızlar içerisinde başka Türk boylarının da yaşadığı sonucunun çıkarılmasına imkân vermektedir.

1. 4. Kırkız:

***** Haya-Baji (E 24), 7: *[kır]kız kanı bitimişin* '(Yazıt) Kırgız kağanının yazdırdığı(dır)'.

Batmanov ve diğerleri, yazıtın S. V. Kiselëv tarafından incelendiğini ve bu satırda Kırgız sözcüğünün geçmediğini belirtmiş ve Kiselëv'in *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri* adlı eserine göndermede bulunmuş, ilerleyen bölümlerde ise kuşkulu da olsa Kırgız sözcüğünün geçmiş olabileceğini vurgulamışlardır (2006: 105). Satırın anlamı dikkate alındığında burada yazıtı yazdıran hanın Kırgız hanı olduğu açıktır. Ancak Kırgız adının Yenisey yazıtlarında bir kez geçmesi ilginçtir.

1. 5. Kümül:

***** Kızıl-Çıraa II (E 44), 4: *kadaşım <a> kinim e yıta adrıltım esizim e yüz kümül bodunum yıta adrıltım* 'Akraba(lar)ım, yakınlar(lar)ımdan, eyvah! Ayrıldım. Ne yazık! Yüz Kümül halkım eyvah! (Onlardan) ayrıldım'.

***** Köjeelig-Hovu (E 45), 1: *oglan atım çubuç ınal [ėr]te atım kümül öge* 'Çocukluk adım Çubuç Inal, erkeklik adım Kümül Öge('dir)'.

***** Köjeelig-Hovu (E 45), 9: *ėlim esiz erinç yüz kümül bodunum esiz er<...>nç l'nç? kümülüg er üküş boltı* 'Yurdum, yazık! Elbette. Yüz Kümül halkım yazık! <...> (az) Kümül askeri çoğaldı'.

***** Köjeelig-Hovu (E 45), 10: *yavızıg kümülümin bedük kıltım esizim bökm[edim]* 'Sefil ve perişan Kümül halkımı büyüttüm. Yazık ki (onlara) doymadım'.

Malov, Köjeelig-Hovu (E 45) yazıtının 9. satırındaki sözcüğü *kümüş* olarak bırakmış ancak 10. satırdaki sözcüğü *kümüş* okumuş, (*Kümül*?) şeklinde not düşmüştür (1952: 82). Ayrıca krş. (EDPT 723b-724a). Vasilyev (1983: 31) ve Kormuşin (2008: 136) Köjeelig-Hovu (E 45) yazıtının hem 9. hem de 10. satırında bulunan sözcüklerin ikisini de *kümül* okumuştur.

Kümüllerin, Kızıl-Çıra II (E 44) ve Köjeelig-Hovu (E 45) yazıtlarının dikildiği Yenisey havzasında en azından 7. yüzyıl öncesinde yaşamış olabilecekleri ve 7. asrın başlarında ise daha batıya gittikleri söylenmektedir (Gömeç 1993: 51). Gömeç'e göre *Kümül* adı Çin yıllıklarında Sha-t'o'ların kabilelerinden biri olarak geçen Çümül/Çumul (Tch'ou-mi) adından gelmektedir (1993: 50).

Sha-t'o'ların kabilelerinden biri olarak verilen Çümül/Çumul adı Kumul adını çağrıştırmaktadır. Sha-t'o'ların Barköl'ün doğusunda bulunan geniş kumluk sahada oturmalarından dolayı, onlara 'kum yığını' anlamına gelen Sha-t'o adı verildiği bilinmektedir (Taşağıl 2004: 99). Sha-t'o'nun 'Kum yığını' anlamında olması ilginç bir veridir. 'Kum yığını' anlamındaki sözcük ile Kumul (Hami) kentinin adı arasında bir ilişki var mıdır? Kumul (Hami) adının, kentin etrafındaki kumların çokluğundan hareketle verilmiş olabileceği, kentin adı için önerilen etimoloji denemelerinden yalnızca biridir (Emet 1997: 163). Barköl'ün güney bölümlerine düşen Kumul'un eski Türk yazıtlarında bir kez geçtiği bilinmektedir. Öngi (Ongin) yazıtının 9. satırında *Kam[ıl]* olarak geçen bu kent adının yazımında yalnızca *Kam* şeklinde okunabilecek harfler seçilebilmektedir. Bu nedenle bazı araştırmacıların *kamuk* veya *Komul* şeklinde okuduğu görülmektedir: Öngi 9. satır: *kam[ıl] balık[k]a tegdim konuldum altım süsi kelti karasın yıgdım begi kaçdı* 'Kamıl (Hami) kentine ulaştım (ve) yerleştim, (kenti) aldım, askerleri geldi, avam halkını (bir araya) topladım, beyi (ise) kaçtı' (Aydın 2008: 26). *Kumul* adı ile *Kümül* adı arasında ilişki var gibi görünse de VIII. veya IX. yüzyıllarda kentin adı *Kamıl* veya *Komul* (Dobrovits 2001: 148) ise o zaman *Kümül* adı ile birleştirmek zor olacaktır.

1. 6. Okuz:

***** Uybat IV (E 33), 2: *ok²uz alpın* 'Oğuz? kahramanıyla'.?

Yenisey yazıtlarında, gerek *oguz* gerekse *tokuz oguz* şeklinde, Oğuzların adına rastlanmamıştır. Uybat IV (E 33) yazıtının 2. satırında ön ünlülü *k* ile yazılmış olmasına rağmen *oguz* adına benzer bir yazım bulunmaktadır. Krş. Tokuz At Bodun.

1. 7. Tokuz At Bodun:

***** Barık I (E 5), 1: *er erdemi tokuz at bodun² erdemig unç? okum* 'Erkeklik kahramanlığı, dokuz adlı halk (Dokuz Oğuz?) kahramanlığını, mümkün? boyum?'.

Barık I (E 5) yazıtının 1. satırında geçen ve *tokuz at bodun* olarak okumak istediğimiz sözcük öbeğinin Dokuz Oğuzları anlatıyor olması mümkündür. Bu satır, yazıtın naşirlerince şu şekilde okunmuştur: Radloff: *är ärdämi atım tabdım ärdämi(m) üçün* (1895: 308), Orkun: *er erdemi atım tabdım erdemi... (üçün?)* (1940: 61), Malov: *är ärdämi atım tabdım ärdämi(m) (üçün)* (1952: 21), Vasilyev: *r²r²d²m:t¹m:uzt¹<...>zr²d²migunç/j(?)a* (1983: 17). Kormuşin: *är ärdämi tokuz tabduz ärdämig känç koñım* (2008: 96). Görüldüğü gibi Radloff, Orkun ve Malov tarafından aynı şekilde okunan sözcük bir tek Kormuşin tarafından farklı şekilde okunmuştur. Ancak bu okuyuşlardan uygun bir anlam çıkarmak zordur. Biz satırın sorunlu bölümünü *tokuz at bodun* olarak okuyup 'dokuz adlı boy: Dokuz Oğuzlar' şeklinde anlamlandırmaya çalıştık. Eğer bizim bu okuyuş ve anlamlandırmamız doğru ise Oğuzların veya Dokuz Oğuzların adları Yenisey yazıtlarında geçmiş olacaktır.

1. 8. Tokuz Tatar:

* Herbis-Baarı (E 59), 4: *yėti otuz yaşımda ėlim üçün tokuz tat[ar]* 5: *ėl eri?* üçün üç asıg *a tıdıg?*<...> 'Yirmiyedi yaşımda yurdum için Dokuz Tatar(lar ile mücadele ettim?) 5. Yurdumun askeri için üç yararlı (şey)? engel <...>.

1960 yılında S. İ. Vaynşteyn tarafından Herbis-Baarı bölgesindeki bir kurganda bulunan ve 1961 yılında Tuva Müzesine taşınan Herbis-Baarı yazıtı toplam 9 satırlık runik metin içermektedir. Metnin 4. satırının son sözcüğü *tat* şeklinde başlamaktadır. Sözcüğün önündeki *tokuz* sayısı, ardındaki sözcüğün *Tatar* olması gerektiği konusunda ipucu vermektedir. Yazıt üzerinde çalışanlarca da aynı şekilde okunmuştur.

Tatar adı ve boyu belki de hem Türk hem de İç Asya tarihinin ve dil araştırmalarının en önemli sorunu olarak durmaktadır. Uzun zaman Asya'nın bütün bozkır halklarını ifade eden, bir ara Moğollar için bile kullanılan Tatarların Yenisey yazıtlarında yalnızca Herbis-Baarı (E 59) yazıtının 4. satırında, ancak özellikle Moğolistan yazıtlarında birkaç kez geçmiş olduğunu söylemek gerekir. KT G 1 (burada *Tatar* sözcüğü değil *otuz* sözcüğü bulunmakta, *Tatar* sözcüğü ise tamamlanmak suretiyle elde edilmektedir), KT D 4 ve BK D 5'te İstemi Kağan'ın (?) cenaze törenine gelen kavim ve boylar arasında Otuz Tatarlar da anılmaktadır. Ayrıca KT D 14 ve BK D 34'te de geçmiştir. Ötüken Uygur Kağanlığının en önemli yazıtı Şine Usu'da da Tatar adını görmekteyiz. ŞU D 1, 3, 6, 8 ve ŞU B 8'de Sekiz Oğuz, Dokuz Tatarlarla mücadele sırasında adı geçen Tatarların buradaki adlarının *Otuz Tatar* değil *Tokuz Tatar* olduğu görülmektedir. Türk boylarının adlarındaki bu sayıların şifrelerini çözebilmenin tek yolu Türk dili ile yazılmış belgelerin sayısının artmasıdır. Çin kaynakları bu konu ile ilgili çok önemli bilgiler vermektedir ama ne yazık ki tartışmaların sona ermesine yetmemektedir.

1. 9. Tölis:

* Abakan (E 48), 7: *tölis bilge atam ben altı y¹ėgirmi yaşım a almış kunçuyumuz bökmedi begiçim* '(Ben) Tölis Bilge Atam('ım). Onaltı yaşımda aldığımız eşimiz doymadı beyciğim'.

***** Tuva G (E 55), 3: *konçgar (koç,ar?) tölis tirig* '(Ben) Konçgar (Koçngar) Tölis Tirig('im)'.

***** Eerbek I (E 147), 3: *oglan atım yėrlig çor te,ri ėlimde tegzinmişim tölis alp t²arkan atamka bökmedim* 'Çocukluk adım Yerlig Çor('dur). Kutsal yurdumda dolaşıp durmuşum. Tölis Alp Tarkan Atam'a doymadım'.

Töles, *Tölis*, *Töliş*, *Tölös* gibi değişik şekillerde okunan bu boy birliğinin adı eski Türk yazıtlarının birçoğunda geçmektedir. Yenisey yazıtlarında ise üç yerde geçen ve üçünde de kişi adı olarak görülen *Tölis* sözcüğünün *tẅls* şeklinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Abakan (E 48) yazıtının 7. satırı ile Eerbek I (E 147) yazıtının 3. satırında geçen kişi adlarının aynı kişiyi gösterdiğini, hatta Eerbek I (E 147) yazıtındaki cümleden anlaşıldığına göre, önemli bir bey olduğunu söylemek gerekir. Sonuçta bu iki kişi adının Tölis boy birliğiyle ilgili olduğu düşünülebilir. Ancak Tölislerle ilgili gerek Çin kaynaklarındaki bilgilere gerekse diğer yazıtlardaki kullanıma yeni bir şey eklemeyeceği açıktır. Burada önemli olan Çin kaynaklarının çok fazla bilgi vermediği ve büyük ölçüde eski Türk yazıtlarından edinilen bilgiler ışığında açıklanabilen Yenisey havzası Türk boylarının yalnızca Az, Çik ve Kırgızlardan oluşmadığına örnek verilebilmiş olmasıdır.

1. 10. Türgiş:

***** Tuba III (E 37), 3: *ben öltüm türgiş ben çaŋ(çe,?) beg ben biçig*[1] 'Ben öldüm. (Ben) Türgiş'im. (Ben) Çang Bey'im. (Bu) yazıt(ım)'.

1721 ve 1722 yıllarında D. G. Messerschmidt ve P. J. Von Strahlenberg tarafından Erba ve Tes ırmakları arasında bulunan ve 1896 yılında Adrianov tarafından Minusinsk Müzesine taşınan Tuba III (E 37) yazıtının 3. satırında geçen *Türgiş* (~*Türgeş*) adı İ. L. Kızlasov tarafından kararsız bir şekilde *türg(i~e)s* (?*türg(i~e)ş*?) şeklinde okunmuştur (1994: 196). Adın, eski Türk yazıtlarının ilk yayımcılarından bu yana *Türgiş*, *Türgeş* veya *Türgis* şeklinde okunduğu bilinmektedir. Boy adının okunmasında birlik sağlanamamasının temel nedeni Kök Türk harflerinin ünlü sisteminin birkaç ünlüyü okutacak kadar esnek olmasıdır.

Eski Türk yazıtlarında daha çok Batı Kök Türkleri ile ilişkiler veya Batı seferleri esnasında anılan Türgişlerin adının yalnızca Tuba III (E 37) yazıtının 3. satırda geçtiği görülmektedir. Adına dikilen Çang Beg, kendisinin Türgiş olduğunu bildirmektedir. Yazıt sahibinin hangi boydan olduğunu bildirmesi ayrıca üzerinde durmaya değer bir konudur.

1. 11. Türk:

***** Uybat III (E 32), 10: *erdemin üçün türk kan balbalı ėl ara tokuz erig oduş? er oglın ögürüp? ödür? altı erdem begim e* 'Kahraman olduğun için Türk kağanının balbalını yurdun her tarafında, dokuz askeri? erkek çocuklarıyla sevinip <...> (Ey) altı kahraman beylerim!'.

* Podkuninskaya (E 71), 2: <...> *türki edgü begim e* '<...> Türki(?) iyi beyime'.

Podkuninskaya (E 71) yazıtının 2. satırında geçen *Türki* sözcüğü ile ne anlatılmak istendiği açık olmamakla birlikte Yenisey yazıtlarında geçen ikinci Türk adı olmaktadır.

Uybat III (E 32) yazıtının 10. satırında geçen Türk adı ile II. Kök Türk Kağanlığından bahsediliyor olmalıdır. Çünkü Yenisey yazıtlarında Uygurlar için Uygur adı kullanılmıştır. Krş. İyme I (E 73), 7. satır. Uygur Kağanlığının yazıtlarında da Kök Türk Kağanlığı için *Türk* sözcüğü kullanılmaktadır. Krş. ŞU K 4: *tür[ük kagan] çak elig yıl olurmış türük □li,e altı otuz yaşıma* <...> 'Kök Türk kağanının (yönetimi) zamanında elli yıl hüküm sürmüş. Türk ülkesinde yirmi altı yaşımda <...>' (Aydın 2007a: 34 ve 57) ve ŞU K 10: *tutdum katunın anta altım türük bodun anta ıngaru yok bolti* '(Ozmış Kağan'ı) tuttum. Hatununu o anda aldım. Türk halkı ondan sonra (bunun üzerine) yok oldu.' (Aydın 2007a: 36 ve 58).

Uybat III (E 32) yazıtında kullanılan *Türk* sözcüğünün Uygur yazıtlarında da benzer şekilde kullanımı Yenisey yazıtlarının en azından bazılarının II. Kök Türk Kağanlığından kalan yazıtlarla aynı yıllarda dikildiğini kanıtlamaktadır.

1. 12. Uygur:

* İyme I (E 73), 7: *te,r<i>* □*limke er erdemim üçün uygur kanda berü kel[tim]* 'Kutsal yurduma, erkeklik kahramanlığım için Uygur kağanından geri geldim'.

Uygur adı Yenisey yazıtlarında tespit edilebildiği kadarıyla yalnızca İyme I (E 73) yazıtının 7. satırında geçmiştir. Uygur adından dolayı kimi bilginlerce yazıt Uygur Kağanlığının yazıtlarından sayılmıştır. Örneğin (Gömeç 1997b: 11). Yazıt, büyük bir olasılıkla Uygur Kağanlığı döneminde Uygurlara gönderilen bir elçiye aittir. Uygur Kağanlığının 745-840 yılları arasında bugünkü Moğolistan coğrafyasına egemen olduğu düşünüldüğünde bu yazıtın 840'tan önce dikilmiş olabileceği öne sürülebilir.

2. Genel Değerlendirme ve Sonuç:

Yenisey yazıtları, Moğolistan coğrafyasında bulunan ve birçoğu II. Kök Türk Kağanlığından kalan yazıtlardan çok daha önce bulundukları hâlde hep onların gölgesinde kalmıştır. Özellikle ülkemizde Yenisey yazıtlarının metinleri ile ilgili çok az çalışma bulunması yazıtların değerlendirilmesinde olumsuz etkilere neden olmuştur. Sovyetler Birliği ve sonrasında Rusya'da özellikle Yenisey havzasında yapılan kazı çalışmaları sonucunda bulunan yeni yazıtların ülkemizdeki bilimsel çalışmalara yansımadığı da görülmektedir.

Bu bildiride Yenisey yazıtlarında hangi boy veya boy birliklerinin geçtiği tespit edilmiş ve antropoloji, etnoloji ve özellikle tarih bilimi uzmanlarının dikkatlerine sunulmaya çalışılmıştır. Yenisey yazıtlarındaki çok küçük bilgilerin değerlendirildiği bu çalışmanın, eski Türk sosyal hayatının çok daha net anlaşılmasına katkı sağlaması

umulmaktadır. İç Asya'nın kötü iklim şartları nedeniyle aşınmış, tahrip olmuş bu paha biçilmez değere sahip yazıtlardaki en küçük bilginin bile komşu ülke kaynaklarının verdiği ayrıntılı bilgiler kadar değerli olduğu düşünülmektedir.

Yenisey yazıtları için gözden uzak tutulmaması gereken şeyler vardır. Örneğin onlarda, Moğolistan yazıtlarında olduğu gibi kahramanlık ifade eden cümleler azdır. Yenisey yazıtlarında daha çok ayrılığın verdiği üzüntü anlatılmıştır. Bazen bu üzüntü, bir beyin veya kağanın ölümü dolayısıyla taşa aktarıldığında, devleti veya boyu yönetenler hakkında bilgi edinmemize imkân vermektedir. Bazı yazıtların Yenisey havzasındaki kağanlar veya devletin ileri gelenleri tarafından yazdırılmış olması mümkündür. Çünkü bu tip yazıtlarda ayrılığın verdiği üzüntüden çok beyin veya kağanın kahramanlıkları, bazen kendi ağzından bazen de üçüncü kişinin ağzından anlatılmıştır. Bu yazıtların büyük bir bölümünün halk tarafından mezar yazıtı şeklinde yazıldığı düşünüldüğünde bölgedeki boylar veya devlet(ler) hakkında neden az bilgi olduğu sorusunun yanıtı kendiliğinden verilmiş olur.

3. Kısaltmalar ve Kaynaklar:

Aydın, Erhan (2007a): *Şine Usu Yazıtı*. Çorum: KaraM.

Aydın, Erhan (2007b): Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar. *Sibirische Studien / Sibirya Araştırmaları* 2/1, 41-64.

Aydın, Erhan (2008): Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler. *İlmî Araştırmalar* 25, Bahar, 21-38.

Batmanov, İ. A. – Z. B. Aragaçı – G. F. Babuşkin (2006): *Eski ve Bugünkü Yenisey Dili*. Türkçeye çev.: Kerim Sarıgül – İsa Aydemir. Bişkek: Avrasya.

BK D : Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü.

Clauson, S. G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.

E : Yenisey Yazıtları.

Dobrovits, Mihály (2001): Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 2000, 147-150.

Edpt : *bk*. S. G. Clauson (1972).

Emet, Erkin (1997): Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında. *Türk Dünyası* 4, Güz, 162-165.

Gömeç, Sadettin (1993): Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Kümüllerin Kimliği Üzerine. *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 79, Temmuz, 50-51.

Gömeç, Sadettin (1994): Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar. *Belleten* 58/221, 51-54.

Gömeç, Sadettin (1997a): *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Türksoy.

Gömeç, Sadettin (1997b): *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Hamilton, James (1997): Tokuz-Oguz On-Uygur. Türkçeye çev.: Yunus Koç – İsmet Birkan. *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, 187-232.

Kızlasov, İ. L. (1994): *Runiçeskiye pis'mennosti Yevraziyskih stepey*. Moskova: Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Arheologii.

Kormuşin, İ. V. (2008): *Tyurkskiye Yeniseyskie epitafii, grammatika tekstologiya*. Moskova: Nauka.

KT D : Köl Tigin Yazıtı Doğu Yüzü.

KT G : Köl Tigin Yazıtı Güney Yüzü.

KT K : Köl Tigin Yazıtı Kuzey Yüzü.

MALOV, S. E. (1952): *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, tekstı i perevodı*. Moskova-Leningrad.

ORKUN, HÜSEYIN NAMIK (1940): *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.

RADLOFF, W. (1895): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St.-Petersburg.

ŞU B : Şine Usu Yazıtı Batı Yüzü.

ŞU D : Şine Usu Yazıtı Doğu Yüzü.

ŞU K : Şine Usu Yazıtı Kuzey Yüzü.

TAŞAĞIL, AHMET (2004): *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

TEKIN, TALAT (1999): Hemçik-Çırgakı Yazıtı. *Türk Dilleri Araştırmaları* 9, 5-15.

VASILYEV, D. D. (1983): *Korpus Tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.